

ПОСІБНИКИ НАУКОВОЇ БІБЛІОГРАФІЇ ЯК СКЛАДОВА БІБЛІОГРАФІЧНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

У статті обґрунтовано потребу у створенні покажчиків бібліографічних посібників; стисло подано огляд історії бібліографії бібліографічних видань; окреслено особливості створення Національною парламентською бібліотекою України ретроспективних покажчиків бібліографічних посібників; представлено біобібліографічну продукцію Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського.

Ключові слова: бібліографічна діяльність, бібліографічні ресурси, покажчики бібліографічних посібників, Національна парламентська бібліотека України, Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського.

Бібліографічна діяльність в Україні розвивається під впливом соціальних змін у суспільстві, кількісних і якісних перетворень у системі документальних комунікацій. Зміст і обсяги бібліографічної роботи щодо створення бібліографічних посібників формувались у різні періоди розвитку з різною динамікою і у прямій залежності від зовнішніх впливів [1]. Яскравим прикладом тиску тотальної ідеологізації є тематичний зріз покажчиків 50–80-х років ХХ ст. У 90-ті роки дається взнаки вплив обмеженого фінансування на видавничу діяльність, у т. ч. – на підготовку бібліографічної продукції.

За сучасних умов, коли інформація набуває ваги найконкурентнішого товару, важливе значення має збереження та використання бібліотечно-інформаційних ресурсів. Вагомою їхньою складовою є бібліографічні ресурси – сукупність бібліографічних посібників, яка є результатом минулої праці з бібліографування, продуктом історичного часу і засобом майбутньої праці з бібліографічного обслуговування [4]. Зі збільшенням потоку бібліографічної продукції все гостріше відчувається потреба у створенні покажчиків бібліографічних посібників (ПБП).

Якщо звичайні бібліографічні покажчики образно називають «ключем до знань», які містяться в документах, то покажчики бібліографічних посібників можна назвати «ключем» до усєї бібліографічної продукції. Вони подають відомості про те, як забезпечена бібліографічною інформацією та чи інша галузь знання або категорія читачів; вони здатні виконувати моделюючу і прогнозуючу функції, виявляти прогалини у великому масиві бібліографічної продукції [12].

Сьогодні в Україні створюються переважно галузеві ПБП та зведені каталоги бібліотечних списків і покажчиків літератури, підготовлених окреми-

ми бібліотеками. У структурі ретроспективних універсальних покажчиків бібліографічних посібників, які становлять основу національного бібліографічного репертуару, на жаль, є значні інформаційні лакуни. Одним з етапів роботи щодо підготовки Українського бібліографічного репертуару (УБР) є добір матеріалів шляхом перегляду друкованих бібліографічних джерел. У зв'язку з цим облік бібліографічних посібників, без перебільшення, набуває особливого значення [8].

У створенні УБР одним із перших взяв участь український бібліограф М. І. Ясинський (1889–1967), з ім'ям якого пов'язують зародження і розвиток бібліографії в Україні [7]. У переліку покажчиків, виданих у 1926–1928 рр., М. Ясинський досить повно відобразив бібліографічну продукцію УРСР і зібрав не тільки окремі видання, але й списки, надруковані в книгах і періодиці. А до своєї статті «Головні моменти з історії української бібліографії» (1927 р.) додав орієнтовний систематичний покажчик українських бібліографічних посібників (усього 264 назви), виданих у дореволюційні та у перші радянські роки. Це, по суті, був перший в Україні ПБП, в якому представлені найважливіші універсальні, галузеві, персональні, краєзнавчі покажчики, списки, огляди літератури, незалежно від того, де і коли вони були надруковані – чи окремим виданням, чи в періодиці. Не увійшли до списку книготорговельні й книговидавничі каталоги, покажчики змісту до періодичних видань [3].

Проблемам бібліографії на різних етапах її існування приділяли значну увагу відомі українські бібліографи: І. Калинович, В. Дорошенко, М. Кордуба, Є. Ю. Пеленський, Ф. Максименко, В. Симоновський, І. Вовченко, С. Сороковська, Н. Колосова, Г. Швецова-Водка, Р. Жданова та інші.

У 1956 р. для створення повного репертуару бібліографічної продукції УРСР Книжкова палата ім. І. Федорова розпочала опрацювання бібліографічних джерел – окремо виданих і надрукованих у книгах і брошурах, починаючи з 1918 р. Внаслідок цієї копіткої роботи була створена генеральна картотека, що налічувала 30 тис. карток [5].

Книжкова палата ім. І. Федорова також ставила завданням підготовку і випуск бібліографії УРСР за 1918–1960 рр. Оскільки через значний обсяг матеріалів неможливо було здійснити задум повністю, вирішили видавати ПБП за тематичними розділами. Так, у 1965 р. вийшов покажчик «Книга про книги. 1917–1963», в якому були представлені окремо видані бібліографічні посібники з питань техніки, промисловості, транспорту і комунального господарства.

Перший універсальний ретроспективний покажчик бібліографічних посібників, виданих в Україні, «Бібліографічні посібники УРСР, 1976–1980» був підготовлений співробітниками двох кафедр бібліографознавства Харківського державного інституту культури спільно з Книжковою палатою ім. І. Федорова і вийшов друком у 1985 р. У покажчику обліковані окремі неперіодичні видання БП, періодичні бібліографічні видання, внутрішньо-журнальні бібліографічні покажчики, списки, огляди. Укладачі намагали-

ся внести до покажчика прикнижкові, пристатейні та внутрішньожурнальні списки, але попередній підрахунок показав, що за п'ятиріччя опубліковано 28 тис. прикнижкових та пристатейних списків, тому до видання увійшли тільки внутрішньожурнальні покажчики, списки, огляди, зареєстровані в «Літописі журнальних статей».

Необлікованими залишилися: посібники, видані бібліотеками нижче обласного рівня, крім краєзнавчих; видавничі та книготорговельні БП; репертуарні списки для художньої самодіяльності; видання у вигляді листівок, а також надруковані на машинці або ротаторі [2].

Однак, незважаючи на такі обмеження, відбір бібліографічних посібників у цьому покажчику був ширшим, ніж у поточних державних бібліографічних покажчиках, оскільки були обліковані також видання, які мали незначний наклад.

Певний час робота зі створення універсального ретроспективного ПБП в Україні не проводилась. Поточний державний облік бібліографічних посібників, що вийшли в Україні, здійснювався у розділі «Бібліографія і бібліографічні посібники. Каталоги» державного бібліографічного покажчика «Літопис книг», а прикнижкові бібліографічні списки обліковувались у відповідних розділах за галузями знань.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського у 1990 р. підготувала ретроспективний ПБП «Джерела українознавства. Вип. 1. Вітчизняні бібліографічні джерела». Випуск містить відомості про окремо видані бібліографічні покажчики українського друку, прикнижкову та пристатейну бібліографію, видану на території СРСР в цілому та в УРСР українською та іншими мовами. Покажчик відображає видання з XIX ст. до 1989 р. У другому випуску «Джерела українознавства. Вип. 2. Бібліографія бібліографічних посібників українських періодичних видань» (1998 р.) обліковані окремі бібліографічні покажчики, а також опубліковані в журналах та збірках теоретичні праці з історії періодичних видань, критико-бібліографічні огляди, що мають списки періодичних видань та часописів, які видавалися на території України, будь-якою мовою, та видання українською мовою, незалежно від місця видання з кінця XIX ст. до 1996 р.

Функції поточного універсального покажчика бібліографічних посібників України тривалий час виконувало видання Національної парламентської бібліотеки України «Бібліотекознавство і бібліографія України», яке виходить з 1971 р. Воно надавало найповнішу інформацію про бібліографічні посібники, випущені бібліотеками та іншими установами країни, обліковувались також і прикнижкові списки літератури, що містять понад 100 назв.

У 1993 р. вийшов друком покажчик «Посібники наукової бібліографії, підготовлені бібліотеками України в 1981–1990 рр.», створений співробітниками Національної парламентської бібліотеки України. Ця робота має значну цінність для історії бібліографії, але залишається маловідомою через невеликий тираж.

Крім того, цей показчик не обліковував прикнижкову та пристатейну бібліографію, хоча вона має не меншу цінність, ніж окремо видані бібліографічні посібники, а з деяких галузей знань прикнижкова та пристатейна бібліографія залишається єдиним джерелом бібліографічної інформації [6].

У зв'язку зі зростанням масиву фундаментальних прикнижкових показчиків і з метою оперативного інформування про них НПБ України видала у 2008 р. додатковий випуск до показчика «Бібліотекознавство і бібліографія України» під назвою «Прикнижкова бібліографія», який містить інформацію про прикнижкові бібліографічні показчики, що надійшли до НПБ України протягом 2004–2007 рр. З 2009 р. бібліотека розпочала випуск щорічного ПБП «Метабібліографія України», який буде найповніше представляти інформацію про БП, підготовлені бібліотеками різних форм власності, науковими установами, охоплюватиме прикнижкові та пристатейні бібліографії та бібліографії у підрядкових примітках.

Зважаючи на відсутність в Україні загальнодержавного зводу бібліографічних посібників, виданих за роки незалежності, та враховуючи необхідність аналізу, оцінки результатів бібліографічної діяльності, її прогнозування, планування, виявлення «ближчих плям» у бібліографічній продукції, НПБ України працює над створенням ретроспективного бібліографічного показчика «Посібники наукової бібліографії, видані в Україні, 1991–2005 рр.». Основна мета роботи – моніторинг бібліографічної діяльності бібліотек та наукових установ України зі створення бібліографічних ресурсів. Зібраний матеріал буде основою для аналізу, теоретичного узагальнення і розробки концепції розвитку бібліографічної діяльності, надасть можливість визначити, як реагують бібліотеки на запити науки і практики.

Під час роботи над виданням перед укладачем виникали певні труднощі, серед них – розшук інформації про бібліографічні праці бібліотек різних форм власності, адже лише максимальна повнота відображеного матеріалу дасть змогу у майбутньому, на основі зібраного матеріалу, здійснити статистичний і бібліометричний аналіз системи бібліографічних документів у країні.

Співробітниками відділу наукового опрацювання обов'язкових примірників Книжкової палати України ім. Івана Федорова протягом останніх років виявлено, що не всі видавництва і друкарні різних форм власності, згідно із Законом України від 9 квіт. 1999 р. № 595-ХІУ «Про обов'язковий примірник документів» надсилають обов'язкові примірники своїх видань, отже, вони не відображаються у державних бібліографічних показниках. У зв'язку з цим виникла потреба звернутися до бібліотек та наукових установ із проханням надіслати списки своїх науково-бібліографічних посібників.

Показчик складався на основі отриманих даних і доповнювався за каталогами, бібліографічними джерелами, «Літописами книг», а також описом бібліографічних матеріалів, розміщених на сайтах бібліотек. При цьому вносилися тільки опублікована бібліографічна продукція. Відповід-

но не включалися картотеки, які ведуться співробітниками відділів для службових цілей або які ще не стали доступними користувачам, каталоги виставок, наявні в одиничних екземплярах, нетиражовані бібліографічні списки.

Формування робочої картотеки – це копітка пошукова робота. Найскладнішим був етап перегляду видань *de visu* з метою відбору, анотування, уточнення елементів бібліографічних записів. Унаслідок всебічного вивчення видань частину їх довелося вилучити.

Особливо корисними для роботи стали зведені каталоги бібліотечних списків та покажчиків літератури, серед яких «Бібліографічні покажчики сільськогосподарської літератури, підготовлені бібліотеками науково-дослідних установ УААН та сільськогосподарських вищих навчальних закладів Мінагропрому України» (1969–1999) ЦНСГБ; «Зведений каталог бібліотечних списків та покажчиків літератури, підготовлених бібліотеками Харкова за 1998 р.» (ХДНБ ім. В. Г. Короленка).

Важливим джерелом інформації про бібліографічні видання стали покажчики літератури, присвячені ювілеям провідних бібліотек. Це покажчики про Національну бібліотеку України імені В. І. Вернадського НАН України, Львівську національну наукову бібліотеку імені В. Стефаника НАН України, Національну парламентську бібліотеку України, Харківську державну наукову бібліотеку імені В. Г. Короленка, Державну науково-педагогічну бібліотеку України імені В. О. Сухомлинського АПН України, Центральну наукову сільськогосподарську бібліотеку УААН, Книжкову палату України ім. Івана Федорова та ін.

Основним принципом відбору літератури для ретроспективних універсальних ПБП є збереження найважливішої інформації, тобто включення відомостей про бібліографічні посібники, які мають науково-практичне та історичне значення. Такий підхід визначається основним призначенням цього типу покажчиків – зорієнтувати спеціалістів і бібліографів у масиві бібліографічних праць, які можна використати у практичній і науковій діяльності, аналізувати, підсумовувати та прогнозувати розвиток бібліографії в країні.

З урахуванням цього принципу було прийнято методичне рішення не вносити до покажчика рекомендаційні бібліографічні списки та покажчики, за винятком таких, які за своєю тематикою і змістом мають наукову цінність.

З огляду на це до покажчика також не включено:

- бюлетені нових надходжень книг (інформаційно-бібліографічні покажчики);
- каталоги передплатних видань;
- зведені каталоги виписаних та одержаних бібліотеками періодичних видань;
- каталоги книжкових виставок, видані в одиничних примірниках;
- календарі знаменних та пам'ятних дат;
- прикнижкові та пристатейні бібліографічні списки.

У покажчику буде представлена бібліографічна продукція України, видана з 1991 по 2005 рр. у друкарському вигляді (електронні видання в покажчик не включалися, хоча наразі відчувається потреба в обліку і цих видань). На сьогодні забібліографовано близько 2 тис. посібників, які систематизовані згідно з таблицями «Універсальної десятикової класифікації». При деталізації рубрик допускалась певна свобода, зумовлена відсутністю інформації з певних галузей знань та специфікою видання. Зокрема, були сформовані рубрики «Покажчики видань та праць співробітників АН, ВНЗ та наукових установ»; «Репертуар української книги. ДЗК»; «Бібліографічні покажчики». Бібліографічні записи складені згідно з ГОСТом 7.1.84 (дійсного до 07.07.2007 р.) та тих вимог, які були чинними у період підготовки покажчика.

У бібліографічному описі кожного видання містяться відомості про всіх колективних авторів, укладачів, редакторів та інших осіб, причетних до створення покажчика. Оскільки важливим резервом підвищення пошукових можливостей ретроспективних ПБП є удосконалення розкриття змісту врахованих в них робіт, всі матеріали, вміщені у цей посібник і переглянуті *de visu*, супроводжуються анотаціями, котрі надають таку інформацію: принципи розташування матеріалу, склад науково-допоміжного апарату, хронологічні рамки (якщо вони не позначені в заголовку роботи), кількість бібліографічних записів і види врахованих у покажчику або каталозі документів, мова (мови) документів (крім випадків, коли представлені документи тільки українською мовою), наявність анотацій у покажчику. Передбачається також розкриття теми посібника, якщо вона недостатньо зрозуміла з назви; зазначення типів і видів видань, специфічних особливостей описуваної роботи.

Незначна група публікацій, яку не вдалося перевірити *de visu* або відшукати дані про них у виданнях органів державної реєстрації, бібліографічно опрацьовано за описами, поданими авторами чи установами, і позначено астериском (*).

Для зручності користування посібником буде сформовано науково-допоміжний довідковий апарат, а саме: покажчик імен; абетковий покажчик бібліотек та інших установ, інформацію про публікації яких вміщено у виданні, зміст.

Попри те, що робота над покажчиком не завершена, можна здійснити попередній аналіз бібліографічної продукції мережі освітянських бібліотек МОН України та НАПН України і бібліотек навчальних закладів педагогічного профілю, яка за оглядовий період становить 132 бібліографічних видання. З них 36 покажчиків присвячено теоретичним і практичним питанням освіти, виховання та організації дозвілля. Бібліографічні посібники про власну діяльність характеризують науково-педагогічну роботу закладів і мають велике значення для створення праць з їх історії. Найпоширенішим стало укладання бібліографічних покажчиків друкованих праць викладачів та співробітників вищих навчальних закладів. Кількість таких покажчиків за оглядовий період становить 49 назв. Головне завдання

таких видань – сприяти введенню в науковий обіг та доведення до широкого загалу інформації про науково-педагогічний внесок навчальних закладів в загальний доробок педагогічної науки.

Третій вид показників, який останніми роками поширився в освітній галузі, – біобібліографічні показники (47 видань) – і це не випадково, адже в сучасному суспільстві зростає зацікавленість до персоніфікованої історії, до оцінки розвитку певних галузей науки крізь призму конкретної особистості. У зв'язку з цим ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського започаткувала три серії біобібліографічних показників, які розкривають життя і діяльність видатних педагогів світу, відомих учених педагогічної та психологічної наук України.

Серія біобібліографічних показників «Видатні педагоги світу» представлена двома випусками: «В. О. Сухомлинський: Біобібліографія: 1987–2000 рр.» (2001) та «Польський педагог-гуманіст Януш Корчак (1878–1942)» (2003) [9]. У 2001 р. ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського започаткувала видання каталогів книжкових виставок у серії «Ювіляри АПН України», в рамках якої опубліковано 25 випусків. Бібліографічні посібники цієї серії присвячені відомим українським ученим-педагогам: В. Ю. Бикову, Н. М. Бібік, В. І. Бондарю, В. М. Мадзігону та іншим. Матеріали згруповано за розділами виставки, а в їх межах – за абеткою назв праць. Серія персональних каталогів є початковою ланкою у створенні в майбутньому фундаментальних біобібліографічних довідників [9].

У 2002 р. до 10-річчя створення АПН України засновано серію біобібліографічних показників «Академіки АПН України», в якій вийшли друком вже дванадцять випусків. Головними елементами структури випусків цих серій є: передмова (від укладачів), вступна стаття про життєвий і творчий шлях ученого, література про його життя та діяльність, показник друкованих праць, допоміжні показники (іменний) та зміст. Біобібліографічний показник – не лише штрих до творчого портрету науковця, але й цінний матеріал з історії становлення педагогічної науки в Україні. Отже, на сьогодні ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського якнайповніше реалізує свої інформаційні можливості у створенні бібліографічних посібників – науково-допоміжних, професійно-допоміжних та рекомендаційних із досить значною ретроспекцією.

Здійснений аналіз бібліографічної продукції засвідчив, що система бібліографічних посібників із питань педагогіки та освіти в цілому сформувалася і ефективно задовольняє потреби фахівців усіх ланок освітньої мережі. Високий науковий рівень цих видань досягається завдяки авторським колективам, до яких залучаються відомі вчені структурних підрозділів НАПН України в ролі консультантів чи наукових керівників [11].

Попередній огляд видань мережі освітніх бібліотек МОН України та НАПН України дає змогу зробити висновок про те, що ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського є головним інформаційним, координаційним та науково-методичним центром, який спрямовує свою діяльність на забезпе-

чення фахових інформаційних потреб освітян, розкриваючи бібліографічними засобами спадщину знаних педагогів, наукову діяльність учених України в галузі педагогіки та найактуальніші теми, що досліджуються сучасною педагогічною наукою України [11].

Підкреслюючи значення показників бібліографічних посібників, слід зазначити, що документально фіксована бібліографічна інформація про бібліографічні посібники є умовою їх ефективного використання, бібліографічне інформування про них гарантує інформаційне забезпечення наукових досліджень.

Література

1. *Жданова, Р.* Бібліографічні посібники – одне із джерел інформації про українську книжку / Р. Жданова // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 7. – С. 5–7.
2. *Колосова, Н. Ф.* Бібліографування бібліографічної продукції Української РСР / Н. Ф. Колосова, Ю. Б. Медведєв, І. П. Шевцова // Бібліотекознавство і бібліографія : респ. міжвід. наук.-метод. зб. – Х., 1987. – Вип. 27. – С. 34–38.
3. *Королевич, Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття : навч. посіб. для інтів культури України / Н. Королевич ; за ред.: В. Г. Волох, В. В. Патоки. – К., 1998. – С. 55–60.
4. Короткий термінологічний словник із бібліографознавства та соціальної інформатики. Г. М. Швецова-Водка (керівник), Г. В. Сілкова, Я. О. Черепуха та ін.; наук. ред. і авт. вступ. ст. Г. М. Швецова-Водка. – К.: Кн. палата України, 1999. – С. 33.
5. *Леликова, Н.* Национальный репертуар библиографических пособий: опыт, проблемы, надежды / Н. Леликова // Библиотековедение. – 1999. – № 1. – С. 70–75.
6. *Лиханова, І.* Національна бібліографія на сучасному етапі / І. Лиханова // Київ. старовина. – 2003. – № 3. – С. 84–99.
7. *Лиханова, І.* Становлення національної бібліографії України / І. Лиханова // Київ. старовина. – 2002. – № 6. – С. 80–92.
8. *Лиханова, І.* Створення українського бібліографічного репертуару / І. Лиханова // Київ. старовина. – 2005. – № 1. – С. 128–146.
9. *Пономаренко, Л. О.* Теоретичні та практичні засади створення науково-бібліографічних документів із психолого-педагогічних питань у ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського / Л. О. Пономаренко // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – Вип. 1. : Науково-інформаційне забезпечення освітняської галузі України. – С. 160–172.
10. *Рогова, П. І.* ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського у формуванні та розвитку інформаційних ресурсів для забезпечення вітчизняної педагогічної науки, освіти і практики / П. І. Рогова, В. І. Луговина, Т. В. Добко // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – Вип. 1 : Науково-інформаційне забезпечення освітняської галузі України. – С. 13–30.
11. *Рогова, П. І.* Інформаційна діяльність бібліотек України – важливий напрям у розвитку суспільства знань [на прикладі ДНПБУ ім. В. О. Сухомлинського] / П. І. Рогова // Наук. пр. Держ. наук.-пед. б-ки України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2008. – Вип. 1. : Науково-інформаційне забезпечення освітняської галузі України. – С. 9–13.
12. *Швецова-Водка, Г.* Бібліографічні ресурси України: стан, проблеми розвитку / Г. Швецова-Водка // Бібл. вісн. – 2000. – № 4. – С. 2–5.